I

Люблю я старців!.. О! Як щиро, нелицемірно люблю; люблю їх старечі речі, люблю їх розмову, люблю їх усіх... Може, й мені доведеться бути на старості старцем — нема й у мене ні кола ні двора — хто його знає, що ще зустрінеться в моєму житті?.. Всяково буває чоловіку на віку. Не щастя, а гірка недоля та тяжка неволя роблять людей старцями...

Було літо, якраз у самісінькі жнива. Сонце стояло якраз о полудні і так палило, так палило, що земля аж порепалася. Зеленоверхі верби од куряви стали похож! на дідів, у котрих голови почали вже сивіти не од літ, не од старості, а од безпуття. Тяжко рано зістариться, а кого неволя не зістаріє?..

Спека була велика, нащо вже вороння, а й те поховалось у холодок; тільки мухи та оводи літали та гули, наче сердилися, що мало проїжджих, що нема коней, щоб сісти та нассати крові. Річка стояла наче мертва, піщані береги її наче стогнали від спеки. Усюди людей не видно було в сьому місці; тільки на греблі сидів босий, без шапки, в латаній сорочці старий-старенний лисий дід. І сонце пекло, і мухи садовились йому на лисину, і курява сипалась у його старі сліпі очі.

Тільки що порівнявся мій віз з старцем, старим розбитим голосом він проговорив: "Дайте, душа християнська, ради Христа, старому каліці на хліб!"

Я зупинив коня. Товариш мій став радити, щоб трохи спочити у холодку під вербами нам і коняці.

З'їхавши набік з греблі, товариш став випрягати коня, а я пішов до діда.

— Здоров, старче божий! — сказав я.

— Дай, боже, здоров'я! — відповідав він.

— Давно тутечки сидиш, діду?

— Та що давно: шосте літо. Слово по слову — розговорились ми.

— А розкажи, діду,— питаю я,— через що ти старцем став?

— Е! Через що!.. Через панську волю; та не всім можна про се розказувати, а то ще й умерти на волі не дадуть, у тюрму запруть...

Догадався я, що дід, думаючи, що я пан, боїться вести зо мною бесіду.

— Не бійся, дідусю,— кажу йому,— я не пан, я чоловік простий, біди тобі ніякої не зроблю, а питаю тебе через те, що я люблю ваші старечі розмови, люблю розпитувати, через що хто став старцем. Аж і ти, діду, не родився старцем!

— Вістимо, ні! І я був чоловік, як усі люде, та панська воля на все!..

— А чув ти, діду, що тепер уже нема кріпацтва?

— То що, що нема? Мені все одно — гарна ложка до обіда.

Прийшов і товариш мій, став він розпитувать діда... Нічого... Дід не вірив. Загубив я вже всю надію знати, через яку "панську волю" дід зробився старцем. Чим довше ми говорили, тим більше бажалося мені розпитати діда, а дід не розказував.

— Боюсь,— твердив усе одно,— хто знає, що ви за люде: розпитаєте, випитаєте всю правду, та тоді мене в тюрму...

Довго божились ми, довго увіряли діда, що сього нічого не буде, що ми не судовнії і не пани...

— А що ж ви таке? Хіба богомольці? — спитав дід.

— Богомольці, додусю, їдемо до Києва, святим угодникам поклониться.

— І між богомольцями всякі люде бувають.

Насилу, насилу впросили ми діда, насилу довірився він нам і став розказувати, та й то ще зійшовши з греблі до воза.

— А то,— каже,— їхатиме часом становий, побачить та наб'є або в стан забере: нашому брату, старцю,.не приказано сидіть по дорогах.

II

Став нам дід розказувати:

— Верстов сорок відсіля на річці Коломаці стоїть село Свинківка. Отам я й родився. Кажуть люде, що дід мій був вольний чоловік, жив у підсусідках, та як писалася перша ревізія, то його й приписано в кріпацтво.

Після батька нас осталось двойко: я й старший брат; мені було восьме літо, а братові — дванадцяте. Матері я не зазнаю: малим був я, як покійниця вмерла. Царство їй небесне!

Дід перехрестився.

— От як помер покійний батько — нехай царствує — посадили до нас у хату стару бабу, щоб нас доглядувала.

Сердита покійниця була, натерпілись ми всього: доводилось і так, що по два дні нічого і в рот не брали.

Минуло два роки. Брата взяли у панський двір, а мене баба оддала в найми. Хлопцем я був щедушенний, такий, що, як кажуть, од вітру хилився. Спасибі богові, хазяїни трапилися люде богобоязливі, даром не обіжали; іноді було штовхне межи плечі або за чуба скубне, та се все дарма було; спасибі хоч за те, що добре кормили. Козаки вони були, а козача душа ще й досі не спаніла. Ріс я, хвалить бога, став і здоров'ям поправляться. У сімнадцять літ паробок з мене вийшов такий хлесткий — хоч куда.

У хазяїнів моїх — тільки було й дітей усього, що одна дочка — Ганнуся, двома годами молодша мене. Що за хороша, що за вродлива була — так і сказати не можна! А що за сердобольна була... Що за прихильна була душа до вбогих! Чи праз-ник який було настане, чи так просто в неділю, вона після служби божої набере у припіл буханців, соняху, насіння й піде по вулиці роздавати вбогим дітям. Всі її любили. Та як було і не любити її за її добрість?!

А старі її, батько й мати, так і душі в ній не чули, берегли свою Ганнусю, наче чисте злото.-За те ж і вона кохала їх. Отеє, було, в неділю візьме гребінку, виськає голови і старому, і старій, приспить їх, зачинить потихесеньку двері, сама сяде на призьбі й береже їх сон, наче той ангел-хранитель.

А коли, бувало, я дома, то зо мною розмовляє. Жартовать вона не вміла, а, було, все розпитує: як, що й од чого воно так.

Пройшло ще літо, й Ганнуся стала наче та пишна садова квіточка. Повновида, білолиця, брови так шнурком і протяглися, коса довга-довга, та товста, та розкішна, очі — як зорі, стан гнучкий, високий! Боже мій, яка хороша та прехороша була вона! Краще од неї я й не знаю нікого...

Та, мабуть, і не буває кращих — хіба одні ангели божі! А як вона, голубка, скінчила своє життя!..

Дід замовк, і гарячі сльози полились із його старих сліпих очей. О, то були криваві сльози! Такими сльозами пани не плачуть, такі сльози не всім і даються. Серце рвалось од болю, дивлячись на ті сльози. Трохи згодя дід перевів дух, утер сльози і став казати далі:

— А про що ж я розказував? Еге! забув уже... Слаба пам'ять стала... Тривайте, згадаю... Еге — що Ганнуся вступила в сімнадцяте, а я в дев'ятнадцяте літо. Брат мій жив у дворі, наставили його гуменником. І він був чепурний, хороший парубійка, та про нього послі буде річ. Старі хазяїни мої все більше й більше любили мене. "Гарний парубок ти, Грицю,— каже, було, старий,— душа в тебе щира, правдива, та жалко, що кріпак; не тобі б бути кріпаком! Ото тепер усі гроші, що заслуговуєш ти в мене, забирають пани, а коли б ти вольний був, то все б вернув на себе..." Я нічого, було, на се не одпо-відую, тільки тяжко-тяжко зітхну;

III

Була осінь. На Покрову 1 цілий день ішов дощ, усі ми сиділи дома. Ганнуся ськала стару, а старий розмовляв зо мною. Коли ось двері одчинилися навстіж і в хату вбіг стрілою товариш мого брата, увесь блідий, аж труситься, неначе пропасниця на нього напала.

— Що ти, Ничипоре? — питаю.— Чого такий блідний, чого дрижиш?

— Іди в двір,— одказав він.— Не все благополучно.

— А що ж там?

— Дмитра в москалі беруть.

Я й нестямився. Як сидів, так і обмер, наче мене хто варом обкотив. Старий, Ганнуся-кинулися мерщій до мене, стали лити на мене воду... Одійшов я трохи, та не на добро! Краще б було не одходити.

Узяв я шапку і пішов у двір. Біля контори панської стояв віз, запряжений у тройку, а біля воза стояло багацько людей. Хто сіно мостив на возі, хто гладив коней по гривах, хто голосив, £ хто просто стояв та колупав ціпком землю. Дмитро сидів на рундуці, закований з другим паробком у залізне путо. Та такий смутний, та такий невеселий, наче чорна осіння хмара.

— За що се тебе, Дмитро, везуть? — питаю.— Що ти заподіяв?

Дмитро підняв угору голову, подивився кругом себе, усміхнувся так тяжко, що другий так і не заплаче, та й каже:

— Не питай, брате! Нічого я не заподіяв, а така вже панська воля.

— Просто набор! — обізвався хтось із людей.

— Ні,— кажу я,— тут діло не просто, чом же не беруть кого другого, та Дмитра?

— Мовчи, Грицю! Не розпитуй! — обізвався Дмитро. Вийшов з будинка пан. "Подавай!" — крикнув.

Ридван шестернею під'їхав до панського рундука. "Эй, староста! — крикнув пан.— Вслед за мною, пошел!" — Ридван полетів.

— А нуте, хлопці, садовіться! — сказав староста.

— Прощай, Грицю! Не забувай мене! — став казати Дмитро, обнімаючи мене...— Прощай! Я не винен...— Хотів ще щось сказати, та

не здолів, сльози не дали; ждати було ніколи, бо староста все гримів: "А нуте, нуте, швидше, не гайтесь!.."

Поїхали... Я стояв як укопаний. "За що його взято? За що його заковано? Що він заподіяв? — думав я собі.— Кого розпитати? Хто знає?" Думав, думав, нічого не видумав. Прийшов додому, розказав усе старим і став просити ради в їх.

— Що ж, сину,— одказав мені старий (він уже так вподобав мене, що друге літо звав сином).— Нічого я тобі не пораджу. Набор, кажуть, добре, нехай і так: так єсть же багацько у вашого пана й окроме Дмитра. Тут щось воно та не так... Аж ти ще казав, здається, недавно, що пан любить Дмитра?

— Уся дворня кричала про се, і сам Дмитро хвалився, що пан щодня дякував йому за працю, а там хто його знає,— кажу.

— То-то ж і єсть,—— каже старий,— стривай лиш, потягну я, розпитаю.

Пішов... Я сів під хатою на призьбі та плачу; довго плакав, нічого й не бачив, ні на що й не дивився. Коли ж ось щось мене взяло тихенько за руку та й каже: "Грицю, годі плакати тобі!"

Дивлюсь, аж біля мене стоїть Ганнуся й собі плаче.

— Що ти, Ганнусю,— питаю її,— чого плачеш?

Вона мовчить та ще більш плаче. Я злякався, думав, чи не лучилось якої пригоди.

— Кажи-бо, чого плачеш? — знов кажу їй.

— Так! — одказала.

— Та як же се так? Ти ніколи не плакала, а тепер так річкою сльози ллєш! — А сам теж плачу.

— Жаль тебе, Грицю! — сказала й так жалібно, так жалібно подивилась!

У мене серце тьохнуло, наче хто кольнув його там.

— Що ж тобі я, Ганнусю! Наймит... Безрідний... Поплачу, та й годі.

— Не говори сього, Грицю!.. Ти для мене...— та й не доказала, сльози ринули з очей.

Що сталося зі мною — я й сам не знаю... Я підскочив з призьби, став, узяв за руку Ганнусю й не зміг нічого їй сказати, мовчав тільки та пильно-пильно дивився їй у вічі. І вона мовчала та дивилась, і в неї очі світились, як зорі...

На той час мені так легко, так весело стало, що я забув і всіх, і все...

Е, не бувало більше таких РОДИНІ Не було й не буде вже такого щастя... І не забуду я тієї години й довіку, й до суду...

Чи довго ми такечки стояли, побравшися за руки, чи ні — того й не знаю; я тільки тоді опам'ятувався, як почув голос старого: він звав мене в хату. Я пішов. Ганнуся побігла на город.

— А що, сину,— почав старий,— я тобі казав, що не просто Дмитра повезли.

— А хіба що? — питаю.

— Та воно, бач, нічого, діло звісне, парубоче... Та жалко, гарний парубок був Дмитро.

— Що ж він зробив? Кажіть швидше!

— Та що зробив? Нічого такого не зробив, а просто пану не сподобався за те, що його сподобала Катря... Знаєш, ключниця, чи як там її звуть. От і все... Ну, пан дознав про їх женихання, та й квит!... На другий день у москалі... Звісно, в панів усе не так, як у людей... Усе по-своєму.

— Що ж тепер робити мені? Навчіть, як ослобонити брата?

Старий усміхнувся та й каже:

— Як ослобонити? Ніяк не ослобониш! Нічого й пориватися, а коли хочеш, піди у город, довідайся до брата, попрощайся з ним, та й годі.

Так я й зробив. Узяв у хазяйки три карбованці, пішов у город. Братові, як прийшов, уже лоб забрили. Довго ми плакали вдвох, та не помоглося. Прощався я з ним навіки; більш його й не бачив, бо його вбито під Варшавою, а пан за нього получив з казни триста карбованців.

IV

На друге літо пан дуба дав. Наслідників у нього не було, взяли нас в опіку й пішла чутка, що повернуть у казну.

Як не тяжка була мені втрата брата, а з Ганнусею я забував про неї. Стану, було, журитися, а вона обійме мене, здавить своїми руками й цілує-цілує.

Старі про наше кохання нічого не знали.

Пройшло літо й осінь, настала зима — різдвяні святки. Раз старі були в гостях десь та довгенько й засиділися; Ганнуся була з ними. Прийшли вони додому, я одчинив їм двері, засвітив їм каганець та й ліг собі. Сон щось не брав мене. Трохи згодя дивлюсь: старі не лягають, огню не тушать, сидять собі, всі смутні, невеселі, Ганнуся теж невесела, а далі старий озвався:

— Уже ж, доню, як знаєш, а завтра треба дать одповідь, як прийдуть старости.

Як почув я отсі слова, так і задрижав!.. Так мені й бажалося: схопитись, упасти старим у ноги, розказати про наше кохання; та як здумав, що я кріпак, а ті люде вольні, так мені й дух заняло! Слухаю далі.

— Що, тату,— озвалася Ганнуся,— що їм казати, просто скажу, що я не піду за нього, не хочу ще заміж.

— Чом не хочеш? — каже стара.— Не вік же дівувати... А проте як знаєш; я тебе не буду неволить.

— Мамусю, мамусю, я не думаю вік дівувать, а за нього не піду, бо не його я кохаю.

— А кого ж ти, доню, кохаєш? — питає стара.

— Ох, мамо, мамо! Лучче не питай, опісля скажу все, а тепер не неволь мене, не. розпитуй, я кохаю...— та й не договорила, тільки зітхнула тяженько.

— Чим же не парубок, чим же не жених тобі Півтора-півненко? — каже старий.— Молодий, пригожий, чесний, багатий — і не кріпак. Чого ж ще тобі треба?

— Мені нічого не треба, я не люблю його.

Усі замовкли... Ганнуся вийшла чогось у комору.

— Не невольмо, старий, дочки,— каже стара.— Вона в нас не переросла ще, хліба-солі не переїла, хвалити бога, достатки у нас і свої є, нехай же вона сама собі вибере жениха, щоб після не нарікала на нас...

— Та як же зо старостами?

— Та так-таки! Скажемо, що нехай ще Ганнуся погуляє, та й годі.

— Чи гаразд же воно буде?

— Усе те гаразд, що робиться по серцю та по волі.

— Побачимо... А тепер чи не пора лишень спати?

— Чи спати, то й спати.

Увійшла Ганнуся, послала старим, потушила світло й полягали...

Я всю ніч не спав... Ганнуся стала мені ще кращою, ще милішою. Чого я в ту ніч не передумав! Боже, боже, чого не пере-куйовдилось у голові в мене!

Чуть світ устав я й пішов швидше поратись по хазяйству: став товару сіно заносити, напувати. Тільки дивлюсь — аж Ганнуся в кошарі стоїть; я й роботу покинув та-до неї!

— Ганнусю, тебе сватають?

— Сватають, Грицю, та я не піду... Ні за кого, окрім тебе, не піду.

— А як не оддадуть старі?

— Вік здівую, а за нелюба не піду, світа собі не зав'яжу. Чи знаєш, Грицю, що?

— А що, моя голубонько, кажи, що?

— Сьогодні будуть старости, я скажу, що не піду за Півторапівненка!

— Ну?!

— А ввечері татуся не буде дома, а без нього ми скажемо матусі, що ми кохаємось... нехай нас одружать.

Я поцілував її та й кажу:

— Не одружать, моя сизокрила... Не одружать: ти вольного батька дитина, а я кріпак, ти багата, а я вбогий наймит, сирота безрідний...

— Дарма, Грицю! Ти мені миліший усього світу.

— І для мене ти станеш кріпачкою?

— Чим хоч стану, аби бути з тобою вкупі, аби бути твоєю. Та я не боюсь кріпацтва: дяконіха казала, що вас усіх повернуть на казну.

— Все одно, моє серце, і казенні такі ж кріпаки або ще й гірші.

— Дарма, Грицю, все дарма! Аби ти був зі мною.

Ми обнялися, мої губи впилися п'явкою до губок Ганнусі... Ми землі не чули під собою. Коли ж зирк — аж стара стоїть та дивиться на нас... Я так і обімлів.

— А що се ти, Ганнусю, робиш? Ганнуся стояла красна як рак.

— Так бач,— почала стара,— от кого вона кохає!.. Тепер я знаю, чом ти не хочеш іти за Півторапівненка!..

Ганнуся мовчала.

— А ти, безрідний приблудо,— каже до мене,— чи на те ж ми тебе викормили? От і пригріли гадину в пазусі!.. Ото й дяка за нашу хліб-сіль!

— Боже, боже! — озвався і я.— Паніматко, чи не гріх же отеє вам рівняти мене до гадини! Що отеє ви промовили?

— Те, що чуєш! Хіба не правда?

Я не здолів більш нічого казати. Кинув граблі, що держав у руках, і пішов з двору не оглядаючись і сам не знаючи, куди й чого іду. Так мені тяжко стало! Так у мене серце заболіло, що я сам себе не тямив...

V

Що було зо мною, де я ходив, що діялось у господі, що казали Ганнусі? — нічого не знаю. Згадую тільки, що як став я приходити в себе, то лежав у своїх хазяїнів у хаті на полу; біля мене сиділа Ганнуся, вся зблідла, зжовкла, схудла, на себе не похожа стала. Опісля вона мені розказувала, що на четвертий день після сварки з старою мене знайшли десь за селом у снігу й недужого привезли додому. Пролежав я без пам'яті всі м'ясниці2 й чотири неділі великого посту 3. Розказувала, що в мене була гарячка, що я все кричав: "Пустіть мене на волю, пустіть до Ганнусі!"

— Що, Грицю, чи швидко ти видужаєш? — питають, було, мене старі.

— Не знаю,— одкажу їм,— та й нащо мені одужувати? Не хочу — краще вмерти.

— Христос з тобою! — скаже стара.— Нащо вмирати! Ще рано, ти ще молодий... Прийде час — усі помремо.

Не втішали мене отсі речі. Раз старі пішли до церкви на пасію, а Ганнуся зосталася дома.

— Ганнусю,— кажу їй,— що тобі казали татусь та матуся про мене?

— Нічого не казали, жалкували тільки, що ти нездужаєш.

— А не лаяли тебе?

— Ні, не лаяли.

— А за Півторапівненка що було?

— Не знаю, а я за другого не піду.

— А нічого про се не казали старі?

— Ні, не казали...

Та й замовкла. "Коли так,— думав я сам собі,— коли так, коли жити мені без Ганнусі, краще вмерти..." Думав сам на себе руки наложити... А далі страшно якось стало, жити захотілось.

"Підожду,— подумав,— одужаю — тоді, як не оддадуть Ганнусі за мене, піду світ за очі. Земля велика, не клином зійшлася; світ широкий — де пропадати, то пропадати".

VI

На другий тиждень Ганнуся говіла. У суботу дуже рано пішла вона на молитву, стара заходилася коло печі, а старий сидів собі. Я ще не здужав уставати й лежав,

— Через тиждень, стара, кажуть люде,— Великдень5, а там почнуться в людей весілля, а ми ж як будемо?

— Як знаєш, старий! Треба б їх одружити: обоє сохнуть. Од сих слів мені вдесятеро прибавилося здоров'я.

— Одружить не штука,— каже старий,— Грицько паробок неабиякий, моторний, слухняний, трудящий — та кріпак. От що погано! Як-таки наша дочка буде за иевольником?! Як-таки мій чесний, споконвіку вольний козацький рід та перейде в неволю? Подумай лишень, стара.

— Та який же він тепер кріпак? Вони тепер опікунські...— каже стара.

— Не вік будуть опікунськими. Не буде Ганя — буде другая... Було б болото, а чорти знайдуться.

— А ти б розпитав панотця, що чув він?

— Та що його питати? Я й сам добре знаю. Грицька я люблю як сина... Хіба викупити його, одначе він одиниця!

— Як знаєш, старий! Чи викупити, то й викупити, а треба їх одружити, жаль Ганнусі: марніє вона, бідолашна... Я й тепер собі не прощу, що тоді посварилася; підбила мене нечиста сила, аж тепер і соромно й жалко.

Довго ще вони радились, а я лежав, буцім спав і нічого не чув. Стали на тому, що як видужаю я, то підемо з старим до опікуна, дамо йому виплату за мене, а тоді вже й до шлюбу.

Увечері я се все розказав Ганнусі — вона дуже зраділа; цілий вечір сміялася, співала, наче не та стала.

— Видужуй же швидше, Грицю, моє серце! — сказала мені.

І справді, як пройшла моя журба та туга, став я зовсім другий, став я видужувати не по дням, а по часам. Наче яка невидима сила засіла в мені. О, надія та любов — велика, щлюща сила!.. Навіть кріпшої сили й у світі нема.

VII

У чистий четверб вийшов я вперше після недуга на світ божий. Так на мене й пахнуло свіжою, новою силою. Весна вже наставала вповні, бо се було близько коло Юрія 7. Трава розкішно зеленіла і пахла, луги покрилися саєтовими килимами; сади цвіли, все ожило, все хвалило господа. Пташки щебетали свої веснянки. Весело їм! Та й хто не защебече, живучи на волі! Коли б люде були хоч на половину такі вольні, як птиці! Може б, менше було й зависті, менше сварки, не лились би людські сльози на сиру землю, не стогнали б люде по тюрмах, не вмирали б з голоду. Добре жити птицям! Далеко краще, ніж людям. Нема ні в одної птиці нічого свого, зате в усіх укупі все є: і не сваряться вони, і не лаються, і не позиваються, а живуть мирно та любо. Недаром кажуть, що гарне братство краще багатства. Та й що з того багатства! От лее був я багатий, а тепер що? З довгою рукою ходжу, в людей

прошу, а колись і я людям наділяв, колись і в мене засіки тріщали, та все загуло!.. На все панська воля, а людської не було.

Так ото, кажу, настав четвер, настав і Великдень, я видужав; порадились з Ганнусею, та на третій день святок і кажу старому, а стара десь у гостині була:

— Дядьку, звали ви мене кілька літ сином, зовіть же й повік!

Старий буцімто не второпав та й питає:

— Щобто як?

— Так,— кажу (знавши думку старого, я говорив сміло),— оддайте за мене Ганнусю! Вона мене щиро любить, та й я без неї не житиму на сім світі.

— Знаю я, знаю, Грицю, що ти Ганнусю любиш і вона тебе любить, що се діло непогане, любить і Христос навчає. Знаю, що ти чоловік гарний, ставши нашим зятем, ти будеш поважати нас, худоби не переведеш, догледиш нашої старості — та коли б ти був не кріпак!

— Се нічого,— кажу,— ми опікунські тепер. Ганнуся не боїться кріпацтва.

— Гой, гой! Які ж ви обоє дурні! Молоді ви, то теж і не знаєте, що значить воля!.. Чи знаєш ти, що чоловік без волі? Він і не чоловік, і не звір, а все одно, що коняка спутана, та ще й на припоні. Грицю! Грицю! Не був я зроду кріпаком, а добре знаю, що гірше неволі нема нічого на світі... О! Тяжко, тяжко жити без волі!.. Я чоловік уже старий, три дні до смерті, слухай же, що я тобі скажу: рід наш старинний, козацький, йде від запорожців, а ні козаки, ні запорожці зроду не були нічиїми підданками!.. Чи чув коли-небудь, що то за запорожці були? Не чув? То-то і єсть! Отож коли не чув, так слухай: запорожці були такий народ, що

й самому чорту не оддавалися живцем у неволю; а ти хочеш, щоб я свою дочку, свою єдину дитину та оддав самохіть у неволю! Та що ж я за козак тоді буду! Що я за чоловік тоді буду! Та тоді мене й кури заклюють... З прадіда, з діда в нашій сім'ї ведеться заповідь: хто піде в кріпацтво сам або оддасть за кріпака свою дочку, той чорту брат, той анах-вема та буде!.. От що, коли хочеш, чути!..

Я стояв ні в сих ні в тих. Старий розжеврівся весь, ніколи я його таким не бачив. Очі в нього горіли, видно було, що в нього душа заговорила.

— Що ж нам робити? — питаюся крізь сльози.

— Що робити? Коли б я сам змолоду не любив, коли б я сам не знав, що то за любов, я сказав би тобі: роби що хоч, а дочки я не віддам за кріпака, предківської заповіді не зміню!.. Ну, а тепер я сього не скажу, гріха на душу не візьму, а скажу тобі от що: треба викупитися.

— Викупитися! Коли нічим.

— Сорочку послідню з плечей продай, а з неволі викупись!.. Я став гірко ридати... Підійшла й Ганнуся, і вона стала

прохати старого, і вона стала плакати.

— Чого плачете? — озвався старий.— Плач не поможе. Бачу я, що кохаєтесь щиро, не піду я проти вас, я не ворог своїй дитині! Іди, Грицю, до опікуна, спитай, що візьме викупу за тебе, та торгуйся, наче за бика. Пани за все люблять торгуватись, а за людей ще більше... Я положу за тебе викуп.

Ми впали старому в ноги, стали його дякувати, стали цілувати, я й не знаю вже, що ми од радощів тоді робили.

VIII

На другий день чуть світ пішов я до опікуна, сказав, що хочу викупитися на волю.

— А де ж ти грошей візьмеш? — спитав він.

— Своїх,,— кажу,— крихта є, а то в людей позичу.

— А що ж ти даси?

— Не знаю, що наложите.

— Та що я наложу? Лишнього не візьму: двісті карбованців даси?

Я й похолов увесь... Стали торгуватися, довго торгувались, насилу зійшлися на півтори сотні.

Одніс я опікуну гроші, він узяв, перелічив, чи всі, сховав у скриньку і дав мені бумагу, кажучи, що то вольна.

Повінчали "ас Весілля бучного не справляли, а все було як слід... Я вже й не вмію розказати, що тоді робилося зі мною і з Ганнусею! Здається, на всьому світі не було щасливіших людей, як ми. Стали ми жити собі. Господь благословив нас діточками: двома синами — Федором і Петром — більше й не було. Старі, було, й не навтішаються ними! Старий раз у раз усе, було, пеститься з унуками, до хазяйства, було, вже й не приймається, тільки літом у пасіці сидів. Жилося нам, мов у раю. Та, видно, не можна, щоб чоловік вічно жив у щасті, видно, не молена сього, або вже так людям на роду написано, щоб вони мучилися не тільки на тім світі, а й на сім. І чого воно так? Що б, здається, всім людям бути рівними, всім щасливими? Ні ж! Єсть така личина зла, що псує людське щастя... Мабуть, їй завидно становиться, коли чоловік не страждає... Так було і з нами... Прийшла перша холера, стали люде

мерти покотом; поховали й ми своїх старих: обох на одному тижні... Царство їм небесне! Нехай над ними земля пером!

IX

Пройшло кілька років. Діточки наші росли. Раз у неділю сидимо ми під ворітьми, коли ж дивимось: їде щось протягом шестернею, прямо в панський двір. Стали питатися, що воно таке? Кажуть — новий пан. "От тобі й повернули в казну",— подумав я, а серце чогось так у мене й забилося... Чуло воно щось недобре, та не вміло сказати...

Почали розпитуваться, який пан, відкіля і як довелось йому се іменіє? Кажуть: був десь далеко, служив у Сибірі, далекий якийсь унук покійному панові. Ну, приїхав і приїхав! Кат його бери — нам і гадки немає.

Так думалося, та не так сталося! Тижнів через два прийшли звати мене у двір до пана. "Що там таке,— думаю собі,— нащо я йому здався? Одначе,— думаю,— піду, хоч подивлюся, що там за сибірний пан". Прийшов. Він зразу як гримне: "Чому ти, сякий-такий сину, на панщину не ходиш?"

— Тому,— кажу,— не ходжу я, пане, що я вже тринадцятий рік вольний, я викупився на волю.

— У кого ти викупився?

— В опікуна, в мене єсть і бумага.

— Брешеш! — кричить.— Опікун не смів випускати на во-

лю чужих людей, покажи бумагу. '

— Вона дома в мене.

— Піди, принеси!

Приніс я. Він прочитав та як швирне її мені межи очі!

— Се,— каже,— бумага, що тобі можна на козачці женитися, а ти мені ще теревені гониш, що ти вольний! На роботу завтра! А не підеш, у Сибір завдам...

Я своїм ушам не вірив. "Чи вже ж таки,— думаю,— опікун обманив мене? Ні, щось воно та не так".

— Воля ваша, пане! — кажу.— А я на роботу не піду.

— Не підеш?

— Ні, не піду, я чоловік вольний.

Тільки що сказав отеє, як накинеться на мене пан, як став мене трощить по вискам, по щелепам, крий боже! Насилу вирвався! Прибіг додому й нестямлюся, що й робити, що й жінці казать. О! Тоді-то я згадав старого свого тестя! Тоді-то я нагадав його речі про волю... Нагадав, та як ліг, то два годи й не вставав. Як уже я вичуняв, не знаю. А що переплакала моя сердешна Ганнуся, так і сказати не можна. З тих сліз її добру б калюжу можна зробити.

Позвали знов мене до пана. Став він знов питати, чи піду на роботу?

— Не піду, пане, що хочте робіть, а не піду.

— Ну, одкупися,— каже.

— У другий раз, чи що? Де ж таки воно видано, щоб з вола дві кожі драли? Нічим мені одкупитися!

— Плати оброк!

— Та за що ж, пане, платити, коли я вольний чоловік?

— А не хочеш ні робити, ні платити — будеш у Сибірі.

— І там, пане, люде живуть, аж і ви з Сибірі приїхали! Розжеврівся мій пан! Кинувся до мене, щоб бить, та й став.

Видно, бог пересилив-таки чорта.

— От тобі,— каже,— послідне моє слово: як через три дні не вийдеш на роботу або не заплатиш оброку, будеш у Сибірі.

Пішов я додому, порадився з жінкою; сходили в город і там радились, усі одно кажуть: опікуну не можна було брати викупу, а бумага та, що він дав, нікуди не годиться; треба покоритись панові. Робити було нічого, став я платити оброк і платив шість літ. То були кроваві гроші, та пан на те не дивився: йому аби гроші.

На сьоме літо поніс я панові оброк — п'ятдесят карбованців; не бере, каже: "Мало, в тебе вже сини паробки, плати й за них".

Не видержав уже я на сей раз такої пекельної муки.

— Знаєте що, пане,— кажу йому,— ви мене били, нівечили, драли з мене і гроші, і кожу, тепер хоч візьміть та з'їжте мене, а більше не заплачу, бо ні з чого.

Пан нічого не сказав, тільки заскрежетів зубами, вхопив мене за комір та виштовхав на рундук. На другий день прибіг становий і забрав мене й жінку у стан; там держали нас дві неділі, а пан тим часом повіз моїх синів у город та й по-оддавав обох у москалі.

X

Вернулися ми додому, дивимось: пустка, дітей нема, сусіди все нам розказали. У мене так серце закаменіло, що я вже й плакати нездужав, а сердешна Ганнуся, як почала ридати, як почала битися в груди, об землю... крий боже, як билась, і сказати не можна! Не їла нічого, не пила, все билась, усе билася... Люде стали радити, щоб я не спускав її з очей — нічого не помогло. Кричить, було, не своїм голосом, аж сумно становиться. Недовго вона страждала... Раз, уже не здужаючи ходити, вибрала годину, як я пішов по воду, вилізла рачки з хати, прилізла в панський двір та як ударилась грудьми об рундук,— на тім місті й душу богу віддала. Ох, тяжко, тяжко!.. Дайте дух перевести, оддихати, вже небагацько, зараз докажу...

Довгенько дід віддихав, тяжко зітхаючи, а піт так і ллється з нього. Видко було зі всього, що з нього дуже душа боліла, що він багато вистраждав.

— Отже, слухайте дальше. Пан не вийшов і подивитися на Ганнусю, соромно, мабуть, йому стало, що загубив неповинну душу. А я, як почув про се, як прибіг у двір, як угледів мертву Ганнусю, як заголосив, як закричав не своїм голосом, то тільки й пам'ятаю, що якихось два чоловіки взяли мене під руки, одвели в контору та там і замкнули; без мене й покійницю поховали, не пустили мене кинути їй у могилу жменю землі... Через три дні пан прислав усю мою худобу забрати у двір, а мене перевели до овчаря в хату, З того часу став я ридати, наче мала дитина; іноді, було, рад би й перестати, так і не здолію, самі сльози ллються; та потіль так плакав, покіль і очі виплакав... Очей же нема, а сльози ще єсть і тепер. Поки я бачив, я жив у селі для того, щоб щодня бачити могилу Ганнусі, а як осліп, нікому мене провести на могилу. Опротивіло

мені рідне село, одпросився я в пана та й пішов у старці. Спасибіг, що пустив, бо його панська воля й на се була. Пішов та отак і ходжу вже шосте літо... От вам і все...

Дід замовк.

Боже, як у мене стало тяжко на серці, смутно на душі!.. І не найшлось же, подумав я, живої душі, щоб оступилась за погублені душі! За душі, погублені так по-варварськи панською волею!..

О, боже, суд твій всуе8, І всує царствіє твоє...

Полтава, 27 юнія 1862

1 Покрова — церковне свято покрови Богородиці, що відзначається 1 жовтня за старим стилем.

2М'ясниці — м'ясоїд, певний період перед великим постом (за 9 тижнів до Великодня), коли дозволялося вживати м'ясну їжу, справляти весілля.

3 Великий піст — піст, що тривав сім тижнів перед Великоднем, коли за церковними правилами не дозволяється вживати скоромної їжі.

4 ...пішли до церкви на пасію...— Так звані пасій ні служби, які відбувались у перші чотирі тижні великого посту (по п'ятницях), на яких читалось Євангеліє.

5 Великдень — одне з головних свят у християнстві, яке пов'язується з міфом про смерть та "воскресіння" Ісуса Христа.

6 Чистий четвер — день останнього тижня великого посту (перед Великоднем), в який слід, за настановою церкви, тримати все в чистоті

7 ...б л и зько коло Юрія — напередодні християнського свята на честь святого Юрія (23 квітня за старим стилем), який вважався покровителем хліборобства і скотарства.

8 О боже, суд твій всує...— перефразований рядок із поеми Т. Шевченка "Єретик" (1845): "Небесний царю! суд твій ваує...".